

М. В. Скиба,

к. держ. упр., доцент кафедри економічної теорії НПУ ім. М.П. Драгоманова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН В ЕКОНОМІЦІ

В умовах викликів глобалізації забезпечення стійкого економічного розвитку неможливе без інституційної трансформації. Формування політики інституціональних змін має базуватись на відповідному науковому підґрунті. У статті з'ясовано сутність поняття "інститут" та розглянуто його основні ознаки, структуру, життєвий цикл, класифікацію та функції. Визначено поняття "інституціональних змін в економіці" як процесу зміни системи формальних правил і неформальних обмежень, а також механізмів, за допомогою яких вони вводяться в дію, з метою забезпечення стійкого економічного розвитку. З'ясовано роль держави у процесі інституціональних змін.

It is impossible in challenges of globalization provide sustainable economic development without institutional transformations. The politics of institutional change should be formed on the scientific basis. The article considers the essence of the concept of "Institutions", basic features, structure, life cycle, classification and function of Institutions. The concept of "institutional changes in the economy" as the process of changing the system of formal rules, informal constraints, the mechanisms by which they are enacted in order to ensure stable economic development. The role of the government in the process of institutional change was considered in the article.

*Ключові слова: інститут, структура інституту, інституціональні зміни, держава, регулювання.
Key words: institute, structure of institute, institutional changes, government, regulation.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Забезпечення стійкого економічного розвитку неможливе без інституційної трансформації, проведення політики інституціональних змін, що у свою чергу потребує формування відповідного наукового підґрунтя, вироблення чітких підходів до проблематики інституціональних змін.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Перші паростки інституціоналізму були закладені у працях У. Мітчелла, Дж. Коммонсона, У. Гамільтона, наукове підґрунтя сформовано у працях Т. Веблена, Р. Коуза, О. Вільямсона, Д. Норта, окремим факторам інституціональних змін присвячені роботи Дж. Гелбрейта, Я. Тінбергена. Різноманітні аспекти інституціональних змін розкриваються у працях російських вчених Л. Абалкіна, О. Аузана, В. Вольчика, Г. Клейнера, Д. Львова, Р. Нуреева, А. Олейнікі, Р. Капелюшнікова, О. Сухарьова, В. Тамбовцева, А. Шастітко та ін. Проблема інституціональних змін знайшла своє відображення в працях вітчизняних вчених: С. Архієреєва, З. Ватаманюка, Т. Гайдай, В. Геєця, В. Дементьєва, Й. Малого, Б. Пасхавера, С. Степаненка, А. Чухна та ін. Багатогранність проблематики інституціональних змін унеможливає її розгляд у всіх аспектах у межах одного дослідження, обумовлюючи потребу подальшого вивчення.

Метою статті є визначення теоретико-методологічних засад інституціональних змін в економіці та з'ясування ролі держави у даному процесі.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Вихідним положенням будь-якого теоретичного дослідження є визначення змісту наукових категорій. Тож, перш ніж перейти до розгляду сутності інституціональних змін варто з'ясувати зміст понять "інститут" та "інституція" як основних категорій інституціональної економіки, напрямку, що виник на межі XIX та XX ст. в США.

Загалом, "інституція" — це встановлення, звичай, порядок, прийнятий в суспільстві, а "інститут" — закріплення звичаїв і порядків у вигляді закону або установи. Але поділ цих понять є досить умовним, оскільки вивчен-

ням "інститутів" займаються представники різних галузей наук, кожен з яких виокремлює свій предмет дослідження, висвітлюючи дану категорію в залежності від цілей, методології, становища науки в певний час в певній сфері, що й обумовлює відсутність єдиного загальноприйнятого визначення "інституту" в науковій літературі (табл. 1). У перекладі з латинської мови "інститут" — це устрій, установа і означає "встановлювати", "засновувати", це сукупність норм права, що охоплює певні суспільні відносини [1, с. 285]; процес закріплення звичаїв і звичок на макрорівні у формі права й організації [2, с. 25]. У Гамільтон під "інститутами" розумів словесний символ для кращого позначення групи суспільних звичаїв, які означають переважний і постійний спосіб мислення, що став звичним для групи або переформився в звичай для народу [3, с. 84]. О. Вільямсон під "інститутом" розуміє механізми управління контрактними відносинами; Т. Веблен — поширений образ думки в тому, що стосується окремих відносин між суспільством та особистістю і окремих функцій, що вони виконують; а також переважаючу духовну позицію або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві; або звичні способи реагування на стимули тощо. Д. Норт під "інститутом" розуміє правила гри у суспільстві, або створені людиною обмежувальні рамки, що організують взаємовідносини між людьми.

Аналіз наукових джерел доводить багатогранність поняття "інститут" та відсутність єдиного, загальноприйнятого визначення. Так, під інститутом розуміють — стереотип мислення, рефлексивну норму, звичай, традицію, стандарт поведінки, механізм координації, стимулювання, певну організацію, договір, домовленість. Погляди більшості економістів сходяться на думці, що "інститут" включає сукупність норм, правил та механізмів, які забезпечують їх дотримання, при цьому вони виокремлюють такі інститути, як, державу, приватну власність, підприємництво, систему грошового обігу, кредит, сім'ю, звичай тощо.

Використання наукових методів дозволяє з'ясувати ознаки, структуру життєвого циклу, типи, функції інститутів. За допомогою загальнонаукового методу пізнання — абстрагування, можна виділити найбільш істотні озна-

Таблиця 1. Визначення категорії "інститут" вітчизняними та зарубіжними вченими

Вчений	Визначення категорії «інститут»
Т. Веблен (1857—1928 рр.)	переважаюча духовна позиція або поширене уявлення про спосіб життя в суспільстві; звичні способи реагування на стимули; звички, стереотипи мислення та поведінки, які приймає більшість у суспільстві
Дж. Коммонс (1862—1945 рр.)	колективна дія з контролю, звільнення і розширення індивідуальної дії
У. Мітчел (1874-1948 рр.)	переважаючі й найбільш стандартизовані суспільні звички
У. Гамільтон (1881—1958 рр.)	переважний та постійний спосіб мислення, що став звичкою для групи або звичаєм для народу
Д. Норт (1920 — рр.)	«правила гри» у суспільстві, або створені людиною обмежувальні рамки, що організовують взаємовідносини між людьми
О. Вільямсон (1932 — рр.)	механізми управління контрактними відносинами
Е. Остром (1933—2012 рр.)	сукупність чинних правил, на основі яких встановлюють, хто має право приймати рішення у відповідних галузях, які дії дозволені або обмежені
Дж. Ходжсон (1946 — рр.)	системи встановлених соціальних правил, що структурують соціальні взаємодії
Д.С. Львов (1930—2007 рр.)	діюча рефлексивна норма
Г.Б. Клейнер (1946 — рр.)	система взаємопов'язаних відносно стійких (по відношенню до коливань поведінки або інтересів окремих суб'єктів і їх груп), а також тих, що продовжують діяти протягом певного періоду часу формальних і неформальних норм, що регулюють прийняття рішень, діяльність і взаємодію соціально-економічних суб'єктів та їх груп
В.Л. Тамбовцев (1947 — рр.)	сукупність із правил та зовнішнього механізму примусу індивідів до виконання цього правила
А.Є. Шастітко (1965 — рр.)	низка правил, що виконують функцію обмежень поведінки економічних агентів та впорядковують взаємодію між ними, а також відповідні механізми контролю за виконанням цих правил
А.А. Чухно (1926 — рр.)	сукупність формальних і неформальних правил, котрі обмежують поведінку економічних агентів та упорядковують взаємодію між ними, а також механізми примусу, що забезпечують дотримання цих правил

* Складено автором з використанням джерел [4; 2; 5, с. 17; 6; 7, с. 16; 8, с. 37].

ки "інститута": забезпечення передбачуваності результатів визначеної сукупності дій (тобто соціальної реакції на ці дії); успадкованість, завдяки властивому їм процесові навчання; наявність системи стимулів, без якої вони не можуть існувати; забезпечення свободи та безпеки дій особи в визначених межах, що високо цінується економічними агентами; скорочення транзакційних витрат тощо.

Використовуючи системно-структурний та еволюційний методи пізнання можна виділити структуру та життєвий цикл інституту (рис. 1). Так, структура інституту включає:

— групи базисних норм, які виражають суть і основні положення даного інституту (ядро інституту);

діяльність і стають самоціллю. В інституті починається панування правил. Це виникає через надмірне прагнення до акуратності та компетентності; період дезорганізації, коли інститут втрачає попередню гнучкість та життєздатність. Після цього інститут ліквідується або реорганізовується в новий [2].

Застосування методу класифікації до дослідження інститутів дозволяє виділити: за ознакою формальності — формальні та неформальні інститути; за кількістю виконуваних функцій — монофункціональні (фірма) та поліфункціональні (сім'я); за напрямком впливу — ексгенні та ендогенні; за сферою діяльності — правові, економічні, соціальні, освітні, релігійні тощо. (рис. 2). Т. Веблен у найбільш загальній формі поділяв економічні інститути на фінансові та виробничі. Г. Спенсер виділяє такі види соціальних інститутів, як побутові, обрядові, політичні, релігійні, професійні та промислові. Д. Норт вирізняє: неформальні обмеження (санкції, заборони, звичаї, традиції та правила поведінки) і формальні правила (конституції, закони, право власності) [12, с. 97]. Г. Клейнер класифікує інститути за критеріями: тип суб'єктів, який охоплює визначена норма; множина суб'єктів даного типу, що дотримуються визначеної норми (фактичних носіїв інституту); сферу ухвалення рішень, діяльності чи взаємин суб'єктів, регламентованих даною нормою; час виникнення, період стійкості інституту; ступінь формалізації інституту; тип механізму безпосереднього інформування про визначену норму; тип механізму безпосереднього контролю за дотриманням норми. За

Рис. 1. Структура та життєвий цикл інституту

* Складено автором з використанням джерел [2; 9].

рівнем вчений виділяє макро-, мега-, мезо-, мікро- та наноінститути. Якщо макроінститути охоплюють все населення, то наноінститути стосуються конкретного індивіда [9, с. 6]. Класифікацію інститутів можна доповнити за ознакою часу, терміном дії, вирізняючи довготривалі та короткотривалі; за територією дії виокремити глобальні, регіональні, локальні тощо.

Тож, дана класифікація, хоч і не є повною, але сприяє формуванню методичної основи для характеристики інститутів і може доповнюватися, удосконалюватися разом із розвитком науки.

Серед основних функцій інституту виділяють такі: регулювання поведінки людей; мінімізація зусиль; організація процесу передачі інформації, а також функція координації та розподільна функція [14, с. 20]. Варто погодитись з думкою С. Львова, що основне завдання й значення інститутів полягає в організації взаємовідносин між людьми. А без інститутів розвинута соціально-економічна життєдіяльність була б неможливою: суспільство складалося б із безлічі не пов'язаних між собою сегментів, груп, індивідів. Тож, розвиток та ускладнення соціально-економічних взаємин йде разом з еволюцією інститутів [8, с. 4].

Розглянувши поняття "інститут" як систему формальних правил і неформальних обмежень, які за допомогою відповідних механізмів уводяться в дію у певних часових та просторових межах, та дотримуючись яких люди впорядковують, організують взаємовідносини і взаємодію, можна перейти до категорії "інституціональні зміни". Варто зазначити, що погляди вчених різняться й щодо даної категорії. Засновник інституціоналізму Т. Веблен вказує, що еволюція супроводжується процесом інституціональних змін шляхом відбору і закріплення таких форм поведінки, які є найбільш сприятливими для існування та розвитку суспільства. А соціальна еволюція, на думку вченого, є процесом відбору і пристосування образів мислення. Тож, таке пристосування образів мислення і є розвитком інститутів. А розвиток інститутів є розвитком суспільства.

Д. Норт, досліджуючи інституціональні зміни, вказує на складність даного процесу, що носить інкрементний, а не дискретний характер (радикальні зміни у формальних правилах, що відбуваються в результаті завоювань або революцій) [5, с.116]. Інкрементні зміни означають, що учасники акта обміну переглядають свої контрактні відносини з тим, щоб одержати потенційний вигравш від торгівлі. Але навіть такі дискретні зміни, як революції, на думку Д. Норта, ніколи не є абсолютно дискретними, через вкорінення неформальних обмежень у суспільстві [5, с. 21]. Погоджуючись з Д. Нортом, Д. Львов зазначає, що аксіомою є той факт, що ігнорування — свідоме чи несвідоме — ролі і значення інститутів та інституціональних змін, несумісність пропонованих заходів з економічного реформування з панівною у суспільстві ієрархією інститутів прирікає реформи до невдачі [8, с. 4]. Д.Норт наголошував, що нові інститути з'являються тоді, коли суспільство вбачає потребу отримання прибутку, який не може бути отриманий в умовах вже існуючої інституціональної системи. Якщо виробничі фактори надають можливість збільшення доходів, а інституціональні цьому протидіють, тоді великі шанси виникнення нових інститутів. Основні фактори інституціональних змін, за Д.Нортом, визначає певний конфлікт між чинними та бажаними "правилами гри" [5, с. 108].

Вивчення наукової літератури дозволяє виокремити фактори, що породжують виникнення інституціональних змін: ціни, макроекономічні зміни, природний відбір, метакон-

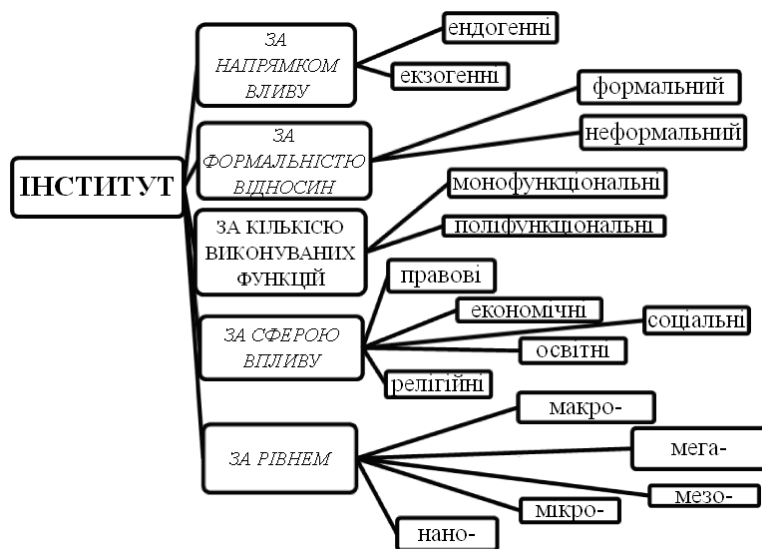

Рис. 2. Класифікація інститутів

* Схема складена з використанням джерел [2; 5; 8, с. 40; 9, с. 6; 11; 1, с. 37; 13; 14, с. 40].

куренція, технологічний прогрес, "трансплантація" тощо (табл. 2). Г. Мюрдаль вважає, що вирішальне значення для успішного технічного й економічного розвитку має докорінна зміна відсталих соціальних і політичних інститутів. Тільки здійснюючи одночасно і паралельно з техніко-економічною модернізацією заходи щодо зміни застарілих поглядів пануючих в психології народу (відсутність швидкої реакції на все нове і пристосування до нього, не розвиненість бажання експериментувати, відсутність заповзятливості, ініціативи, низька здатність населення до колективних дій), можна досягнути прогресу.

В. Полтерович наголошує, що інституціональні зміни на неформальному рівні можуть бути наслідком реформ, але по суті вони не є реформами, тоді як зміст реформ становлять формальні зміни інститутів. Він стверджує, що макроекономічний вплив може призвести до суттєвих змін інституціональної структури. А інституційні пастки (неефективні стійкі інститути) за часту є непередбаченим результатом макроекономічного управління в процесі реформ. Наприклад, шокова лібералізація цін неодмінно призведе до "бартерної пастки" (пастка неплатежів), якщо не буде швидкодіючої системи грошових платежів, яка дозволить при зростанні цін уникнути занадто великих транзакційних витрат. Так само, лібералізація зовнішньої торгівлі не повинна здійснюватись до того, як буде в достатній мірі

Таблиця 2. Фактори, що породжують інституціональні зміни

Вчений	Фактор
Д.Норт, В.М.Полтерович	ціни, макроекономічні зміни, викликані внутрішньодержавним макроекономічним управлінням
А.А.Алчіан	випадкове зародження інститутів і подальший природний відбір за критерієм ефективності
Р.Буайє	метаконкуренція як конкуренція між інститутами; драматичні епізоди історії - кризи, війни, революції, класові зіткнення
Й.Шумпетер	технологічний прогрес, цілеспрямована інноваційна діяльність
Дж.Гелбрейт, Я.Тінберген	впровадження науки і техніки у виробництво
Ф.Хаск	самозародження інститутів
А.Шастітко	інституційне проектування, тобто свідомо цілеспрямована діяльність, орієнтована на організацію інститутів
В.Тамбовцев	«трансплантація» (запозичення) інститутів, тобто цілеспрямоване перенесення інститутів з одного територіального утворення в інше (в т.ч. з однієї держави в іншу)
В.Полтерович	
Д.Норт	інституційна інерція, рух інституційної структури за раніше екзогенно заданій історичної інституційної траєкторії
В.Ордіян	загальна циклічність розвитку

* Складено автором з використанням джерел [5; 17].

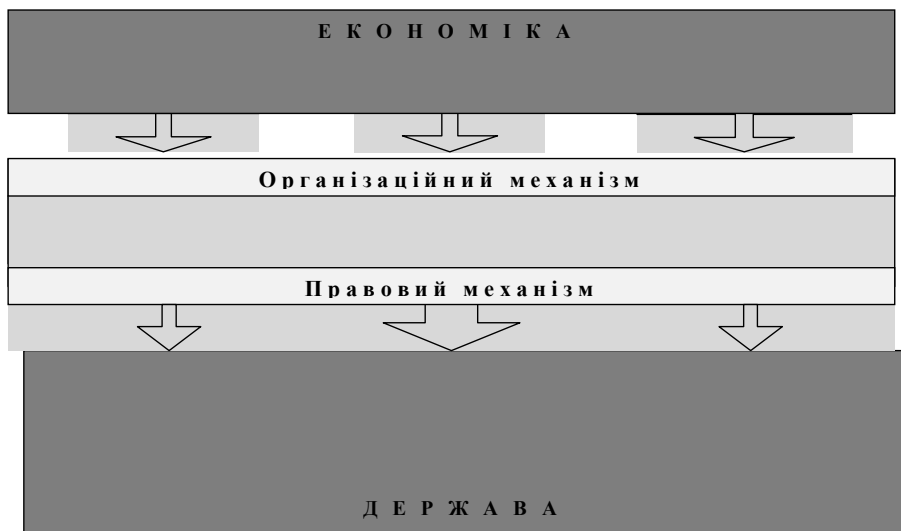

Рис. 3. Роль держави в процесі інституціональних змін

* Складено автором за джерелом [16].

лібералізовано внутрішній ринок та введено систему (тимчасово) експортних тарифів для вилучення перехідної ренти [15, с. 28].

Варто зазначити, що роль та завдання держави в процесі інституціональних змін мають різнитися в залежності від становища суспільної системи та визначитись рівнем відповідальності держави за даний процес (рис. 3). Коли становище є стабільним, поведінка економічних агентів передбачувана, а економічна система повертається в стан рівноваги під впливом механізмів зворотних зв'язків, то держава виконує переважно функцію контролю. На етапі сталого розвитку держава "добудовує" відсутні інституційні зв'язки і запускає механізми самоналаштування інститутів у потрібному їй напрямку. Коли ж система знаходиться у нерівноважному стані, то держава відновлює відсутні або зруйновані канали зворотного зв'язку через створення нових інститутів. Процес вироблення рішень щодо інституційних перетворень, зокрема законодавчих, має бути доступний кожній із зацікавлених сторін (держава, бізнес ін.) і здійснюватись на умовах взаємної співпраці. Як зазначає В.П. Решетіло, така взаємодія не є даниною моді та грою в демократію, а є найважливішою умовою нелінійного управління складними відкритими системами. По відношенню до інституційних реформ це дає можливість перейти від моделі "політичної модернізації" інституційного середовища, що передбачає активну пропозицію інститутів з боку держави, до моделі "ринкової модернізації", що орієнтується на попит на інститути з боку самих учасників ринку. Можна погодитися з вченим, що кардинальні інституціональні зміни повинні здійснюватися державою у взаємодії з іншими суб'єктами на умовах партнерства, внутрішньої конвергенції, взаємного пристосовування держави та інших суб'єктів ринкової макроекономіки [16, с. 136].

ВИСНОВКИ

Проведення успішних реформ із метою забезпечення стійкого розвитку економіки та підвищення її конкурентоспроможності потребує наукового підґрунтя. Аналіз наукових джерел доводить, що інституціональні зміни в економіці є процесом зміни системи формальних правил і неформальних обмежень, а також механізмів, за допомогою яких вони вводяться в дію у певних часових і просторових межах, з метою забезпечення стійкого економічного розвитку суспільства.

Перспективи формування нової парадигми управління інституціональними змінами перебувають у площині реалізації таких першочергових заходів: здійснення системних, послідовних заходів з реалізації політи-

ки інституціональних змін при активній взаємодії держави з іншими суб'єктами даного процесу на засадах партнерства; переходу від вивчення окремих питань інституціональної економіки до системного дослідження інституціональних змін представниками різних наукових дисциплін; здійснення в навчальних закладах підготовки на засадах державного замовлення висококваліфікованих кадрів, у тому числі фахівців з управління інституціональними змінами.

Подальші дослідження будуть спрямовані на розгляд основних чинників формування інституціонального середовища та вироблення пріоритетів його удосконалення.

Література:

1. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. — К. — 1975. — С. 775.
2. Інституціонально-інформаційна економіка: підручник / А. Чухно, П. Юхименко, П. Леоненко. — К., 2010. — 687 с.
3. Hamilton W. Institution. Encyclopaedia of the Social Sciences. — New York, 1932. — P. 84.
4. Veblen T. The theory of the leisure class. — New York: Penguin Books. — 1994. — P. 92.
5. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. — М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. — 180 с.
6. Шаститко А. Новая институциональная экономическая теория. — М.: ТЕИС. — 2002. — с. 554.
7. Институциональная экономика: новая институциональная экономическая теория: учебник / Под общ. ред. д.э.н., проф. А.А. Аузана. — М.: ИНФРА-М, 2005.
8. Институциональная экономика: Учеб. пособие / под рук. акад. Д.С. Львова. — М.: ИНФРА-М, 2001. — с. 318.
9. Клейнер Г.Б. Институциональные изменения: проектирование, селекция или протезирование? — Режим доступа: <http://www.kleiner.ru/skrepk/institutizmenen.pdf>. — Заголовок з екрану.
10. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Пер. с англ. А.Н. Нестеренко; предисл. и науч. ред. Б.З. Мильнера. — М.: Фонд экономической книги "Начала", 1997. — 180 с.
11. Дворецька Г.В. Соціологія: навч. посібник. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: КНЕУ, 2002. — 472 с.
12. Douglass C. North Institutions // Journal of Economic Perspectives — 1991. — Vol. 5. — № 1. — P. 97—112.
13. Экономическая мысль: разнообразие концепций и сфер применения / Под ред. А.П. Заостровцева. — Международный центр социально-экономических исследований "Леонтьевский центр". — СПб.: МЦСЭИ "Леонтьевский центр", 2011. — 270 с.
14. Інституційні засади формування економічної системи України: теорія і практика / за ред. З. Ватаманюка. — Л.: "Новий Світ — 2000", 2005. — 648 с.
15. Полтерович В.М. Институциональные ловушки и экономические реформы. — М., 1999. — С. 37.
16. Решетіло В.П. Государство и институциональные изменения: синергия взаимодействия // Научные труды ДонНТУ. Серия: экономическая. — 2010. — № 38 (2). — С. 131—136.
17. Клейнер Г.Б. Особенности процессов формирования и эволюции социально-экономических институтов в России. — М., 2001. — 65 с.

Стаття надійшла до редакції 11.09.2012 р.